

megoldással.) Kniezsa István „Szláv jövevényszavaink” című monográfiája megjegyzés nélkül 1974-re van datálva, jóllehet ez már a második kiadás. Ugyancsak tőle „Az Ecsedi-láp környékének szláv eredetű helynevei” tévesen 1908-as dátumot kapott 1942/1943 helyett. Végül megmaradnék néhány kézikönyv és periodika bevett rövidítése mellett: a Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények maradjon NyIrK. (NyItK. helyett), az Új magyar tájszótár ÚMTsz. (ÚMTSz. helyett).

4. A dolgozat stílusa, szövegformálása kiforrott, olvasmányos, szerkezete világos, szerkesztése példás. A tájékozódást, összegzést jól szolgálják a táblázatok, ezek számát még szaporítani lehetne. A disszertáció méltó arra, hogy kisebb igazítások után nyomtatásban is napvilágot lásson.

5. Végezetül megismétlem a bírálatom elején kinyilvánított véleményemet: Rácz Anita jó témaválasztással, gazdag anyaggyűjtésre támaszkodva, korszerű elvek és módszerek felhasználásával, saját gondolatokat is kellő számban megfogalmazva készítette el disszertációját. *Műve feltétlenül alkalmas arra, hogy vele doktori fokozatot szerezzen. Melegen javaslom tehát, hogy Rácz Anita dolgozatát a bíráló bizottság fogadja el, és számára a doktori fokozatot ítélje oda.*

Budapest, 2003. február 28.

JUHÁSZ DEZSŐ

OPPONENSI VÉLEMÉNY RÁ CZ ANITA „BIHAR VÁRMEGYE ÓMAGYAR KORI TELEPÜLÉSNEVEINEK NÉVRENDSZERTANI VIZSGÁLATA” CÍMŰ DOKTORI ÉRTEKEZÉSÉRŐL

Rácz Anita dolgozata „jól megcsinált” mű. Van eleje és vége (bár a tartalomjegyzéket szívesebben láttam volna az elején). Jól körülhatárolható az az anyag, mely vizsgálatának alapját képezi: Bihar megye történeti helységnevei. Egyértelmű a módszer is, amellyel vizsgálatát végzi: a Hoffmann Istvántól (1993) meghatározott osztályozási, tipológiai rendszert használja. Az értekezés három lényegi része: 1. a névanyag hangtörténeti vizsgálata, 2. a névanyag „leíró” tipológiája, 3. a névanyag keletkezéstörténeti elemzése. Kötelező ujjgyakorlatként megvan mindaz, ami a „jól megcsináltság” kelléke: az értekezés elején kapunk egy fejezetet a megye településtörténetéről, egy fejezetet a névkontinuitás problematikájáról, és egy fejezetet (címe: „A magyar névtudomány kutatástörténete”), mely nagy vonalakban áttekinti a magyar helynévkutatás 19–20. századát.

Az olvasó számára e háromból legfontosabb a megye településtörténetét bemutató fejezet, mely elénk tárja az ómagyar kori természeti viszonyokat s a megyében megtelepedő, azt benépesítő csoportokat, kapcsolataikat, a terület sajátos társadalmi, igazgatási viszonyaival. Már itt is feltűnik, s a dolgozatban végig érezhető a szerző tájékozottsága a szakirodalomban, s az, hogy e tájékozottság alapján biztos kézzel értékeli a véleményeket és ellenvéleményeket. A második fejezetet kissé feleslegesnek érzem, hiszen, amint

Rácz Anita is megfogalmazza (19) „Bihar vármegye ... településnevei között egyről sem bizonyítható honfoglalás előtti léte”. A harmadik fejezet (címével ellentétben) szinte csak a helynévkutatás áttekintésére vállalkozik, s ezen belül főként a történeti névanyag kutatástörténetét tárgyalja. Az értekezés érdekében szükséges is ez a szűkítés, de úgy vélem, szerencsésebb lett volna e fejezet címéül „A magyar történeti helynevek kutatásának története és módszerei”-félét választani. E fejezet szintén lényegi része a dolgozatnak, hiszen a kutatástörténeti felvezetéssel indokolhatja meg a szerző, hogy miért a Hoffmann-féle elemzési keretet választotta.

A bevezető fejezeteken túljutva a 4. fejezet az ómagyar kori Bihar megye településneveinek hangtörténeti elemzését adja. Ha hangtörténettel és nyelvjárástörténettel foglalkozunk, három dolgot nem hagyhatunk figyelmen kívül: az egyik az olvasati bizonytalanság, a másik a korabeli (ne feledjük, a dolgozatban mintegy hétszáz év „egyidejűsége” tárgyalatik) népmozgások, s ezeknek a nyelvjárást befolyásoló szerepe (vö. Benkő: MNY. 1957: 280), harmadszor pedig a jelen nyelvjárási állapota, amelynek számos nyelvjárási esetén mély időbeli folytonossága van/lehet. Úgy tűnik, az értekezés írója e három szempontot eléggé elnagyoltan kezeli: az ómagyar kori labiális-illabiális megfelelések tárgyalása során csupán az *á-a* esetén veti fel az olvasati bizonytalanságot (42), pedig az *i-ü* és az *ë-ö* több adata is kétséges olvasatú (*Szólátülése* középkori adatai [37], a *fűvesek* labiális mássalhangzós környezetük miatt [38], a *Körös-Besenyő* egyidejű ingadozásai [40]). Ugyancsak olvasati problémáktól terhesek a kettőshangzók (50) és a *β* példái is. Ez utóbbi példáinál – amint Rácz Anita is megjegyzi – a hiátusos helyzet gyakran váltakozik a *β* meglétével. Az ilyen helyzetek *β*-s olvasatára, ezen olvasat jogosságára világít rá Szabó T. A. tanulmánya (MNY. 1960: 31–43): pontosan az ingadozások szabályszerűségéből következtethetünk a *β* meglétére.

Nem sokat tudunk meg a dolgozathoz a népmozgásokról. A 35. lapon általános utalást találunk egy nyugat-kelet irányú népmozgásra, a 78. és a 176–7. lapok, továbbá a jövevénynevek elhelyezkedését bemutató térképlap alapján feltehető egy dél-északkelet irányú román bevándorlás. Ezen túlmenően nem kapunk információt egyéb népmozgalmakról, ebben az esetben viszont felértékelődik a mai nyelvjárási tanúbizonyossága. Csak sajnálhatjuk, hogy ennek a szempontnak az érvényesítése kimaradt a dolgozathoz.

Nem látom indokoltnak a „4. A nyíltabbá válás” alfejezetet. Részben azért, mert a „2. Zártági fok szerinti megfelelések” alfejezet tárgyalja a nyíltabbá válást, másrészt azért, mert adat nélkül nehezen bizonyítható a folyamatok végbemenetele.

A kettőshangzók helyzetéről szóló rész szamos kérdést vet fel. Rácz Anita is tisztában van a kettőshangzók és a középső nyelvállású hosszú magánhangzók jelölési problematikájával (50), ennek ellenére határozottan kijelenti: „az általunk vizsgált lexémák betűkapcsolatait hangzó diftongusokként értékelhetjük”. Nem teszi fel a mikor? kérdését, ebből következtethetően tehát úgy gondolja, hogy az egész vizsgált időszakban. E vélekedését erősíti meg a Benkő-idézet, s próbálja igazolni az 51. lap nyelvi adataival. (Kilóg e sorból a 2. bekezdés, ahol Nagyszántó 14. századi példájában megjelenő *ow, ou* betűkapcsolatot „pusztán helyesírási sajátságként” értékeli. E bekezdésben tehát ellentmond önmagának.) A dolog azonban ennél némileg bonyolultabb. A Bárczi–Benkő–Berrár tankönyv szerint a középkori záródó diftongusok mind monoftongizálódtak, nyelvjárásokban való újabb megjelenésük a hosszú egyeshangzók széthasadásának

eredménye (175). (Ezt az álláspontot képviseli Abaffy Erzsébet is az ELTE készülő új nyelvtörténeti tankönyvében.) Benkő 1957-es állásfoglalásának tudománytörténeti előzményei vannak: Pais 1950-es, írásreformot feltételező felvetése (MNy. 46: 97–113), Deme ezt támogató érvelése (MNy. 46: 211–2), Benkő igazolási kísérlete (MNy. 47. 221–9), Bárczi cáfolata (MNy. 49: 35–43). A „Magyar nyelvjárástörténet”-ből idézett Benkő-vélekedés már e vita lefolytatása után a Bárczi képviselte álláspont részleges elfogadását jelenti, melyet „A történeti nyelvtudomány alapjai”-ban Bárczi nézetének további elfogadása követ (1988. 57). Mindezek után nem tartom szerencsésnek csak Benkőt idézni úgy, mintha mindenki az ő véleményét osztaná. Ugyanakkor pedig a dolgozatban felhozott példák nem bizonyító erejűek a diftongusoknak az adott területen 700 éven keresztül való megléte tekintetében. (Személy szerint ugyanakkor én meg vagyok győződve a keleti régió labiális utótagú záródó kettőshangzóinak megőrzött régiség voltáról, vagyis teljes mértékig egyetértek Rácz Anitával. Bárczi érvelésében ugyanis vannak gyenge pontok [pl. a szlavóniai nyelvjárás kettőshangzóiról a Kórógyi szótár óta többet tudunk, mint tudott Bárczi 1951-ben], továbbá igazolhatónak látszik Pais feltételezése is az AnjOkm. és a ZsigmOkm. okleveleinek elemzése alapján. Ezenkívül Szabó T. idézett módszerét alkalmazva a 16–18. században több adat található a kettőshangzók folyamatos meglétére. Végül a záródó kettőshangzók a magyar nyelvterületen való mai elhelyezkedése szintén a jelenség megőrzött régiség voltát – tehát a folyamatos jelenlétet – valószínűsíti.) A 8. A β helyzete alfejezetből hiányolom (a máshol egyébként hivatkozott) Mollay 1982-t, itt ugyanis igen jó dokumentációját kapjuk a jelenség nyugat–kelet irányú visszaszorulásának.

A 4. fejezet hangtörténeti elemzései az adott területre vonatkozóan megállapítják a fő hangváltozásokat, illusztrálják ezek erősebb vagy gyengébb voltát, felhívják a regionális sajátosságok (zártabb alakok, kettőshangzók, β stb.) meglétére, bemutatják a változások időbeli lefolyását. A folyamatok bemutatásával és elemzésével Rácz Anita érdemben gyarapította ismereteinket az adott régió nyelvjárástörténetéről.

A dolgozat második jelentős egysége az „V. Bihar megye településneveinek leíró elemzése” című fejezet. Ez a legerjedelmesebb rész (62–173). Az elemzés elméleti alapját Hoffmann 1993. alapján kapjuk: központi kategóriái a funkcionális-szemantikai és a lexikális-morfológiai elemzés: milyen névrészekből állnak a nevek, s ezeket a névrészeket mely névelemek alkotják. Ez a fejezet a dolgozat leginkább egységes, homogén része: Rácz Anita betölti anyagát a megadott keretbe s ezáltal egyrészt bemutatja e keret használhatóságát, másrészt azt, hogy a vizsgálat eredményeként megállapítható: Bihar megye középkori névadásában legnagyobb szerepe a személynévhez fűződő (birtokos vagy itt lakó) kapcsolatnak van, s ezzel súlyában, tömegében csaknem egyenértékű a konkrét helymegnevezés, vagyis a korábban létező helynevek helységnévadásban meglévő szerepe. Rácz Anita azonban nemcsak feltölti a kategóriákat névanyaggal, hanem az egyes kategóriák sajátos problematikáját is bemutatja. Így a törzsnevek, a népnevet tartalmazó helynevek, foglalkozásra stb. utaló nevek esetén bemutatja az adott kategóriá(ba sorolás) tudománytörténetét, a vitákat, az értelmezés útvesztőit (pl. hogy ne a mai jelentés felől közelítsük meg a középkori *tót*, *oros*z népneveket – 79). Így komplex az elemzés.

A fejezettel kapcsolatban csupán néhány részletmegjegyzésem van:

1. Nem vagyok meggyőződve arról, hogy a magyarság kezdetben törzsek szerint telepedett le (vö. RáczEml. Had) (így a szerző 34. o.). A törzsek ugyanis hadakozó egységek lehettek (vö. Berta idézett nézetét – 66. o.), s mint ilyenek nem állandó, hanem provizórikus egységek. A középkorban nincs törzsi tudat, csak nemzetségi tudat. A törzsek átmeneti jellege is indokolja, hogy – amint a szerző a 69. oldalon írja is – aránylag korán elhomályosult a törzshöz való tartozás tudata. Az összes törzsi „letelepítési kísérlet” ellenére sem tudjuk biztonsággal megállapítani, hogy egy-egy törzs hol telepedett le. A 65. oldal felsorolásából hiányzik Sándorfői György neve, aki – ismereteim szerint – a legutóbbi (Korai helyneveink vizsgálata, Miskolc, 1989) ilyen jellegű munkát kiadta.

2. A 66. lapon illő lett volna Benkő Loránd véleményét is idézni: 3 török, 2 (+3) magyar etimonú a törzsnevek közül (HonfNyelv. 169).

3. 87–96. lapok: A puszta személynév helynévfunkcióban a mai tanyanévadásban is eleven!

4. Egy tipológia általános érvényesíthetőségét az jelenti, ha egy korpusz (lehetőleg) összes elemét el tudjuk helyezni benne. Minden elhelyezési próba (Rácz Anita értekezése is ilyen) ezt az érvényesíthetőséget kérdezi és válaszolja meg. S ha úgy találja, hogy az adott korpusz minden egyes eleme nem fér be az adott rendszerbe, finomítania, új osztályokkal bővítenie kell – ez lenne e vizsgálat egyik lehetséges célja és eredménye: bemutatni az elemzési keret lehetőségeit és korlátjait. Azokat a neveket tehát, melyek a Hoffmann-i tipológiába nem férnek be („elemezhetetlen nevek” – 168, illetve „kategorizálhatatlan nevek” – 216 [70 db]) e tipológia kritikájaként kell kezelnünk. Kár, hogy nincsenek felsorolva egyik helyen sem. És kár, hogy Rácz Anita nem tud (vagy nem akar) velük mit kezdeni.

A dolgozat utolsó, lényegi fejezete a „VI. Bihar megye településneveinek keletkezéstörténeti elemzése”. E fejezeten belül tárgyalja a szerző az idegen nyelvi névadást (ezeket a neveket csak átveszi a magyarság) és az ún. belső magyar névadás termékeit: a jelentésbeli, a morfológiai szerkesztéssel alkotott, a szintagmatikus szerkesztéssel (leginkább minőségjelzős szerkezettel) és a szerkezeti változással (redukcióval/ellipszissel, illetőleg bővüléssel/kiegészüléssel) alakult neveket. Az elemzésből kiderül, hogy a metonimikus névadás, mely arányában a legnagyobb (37%), a 13. század kezdetétől a 14. század közepéig virágzik, majd arányaiban visszaesik, míg a többi névkeletkezési típus valamivel később, de még a 13. század folyamán megjelenik, és a vizsgált korszakban végig termékeny marad.

Néhány részletmegjegyzés:

1. Nem a hasonlóság a metonímia alapja (177), az idézett tankönyv sem ezt írja. Ugyanez a tankönyv a szinekdochét mint a metonímia alfaját mutatja be, s nem, mint a szerző állítja (178), a névátvitelnek a metaforával és a metonímiával egyenrangú társát.

2. A névköltöztetés tárgyalása során érdemtelenül maradt ki Benkő Loránd korszakos írása (A nyelvföldrajz történeti tanulságai: I. OK. 1967. 24: 29–48) s szintén kellene e téma kapcsán tőle idézni a bibliográfiában tévesen (1950-es évszámmal) felvett 1990-es „Adalékok a székelyek korai történetéhez” című írást. Ugyanitt a J. Soltész hivatkozása helyesen: 1979 (A tulajdonnév jelentése és funkciója, Akadémiai K.).

3. 207–8. oldal: fel kellett volna lábjegyzetben tüntetni a történeti adatokat évszámmal, ahol az *i*-s, *a*-s stb. alak időben megelőzi a \emptyset -s alakot. Akkor dokumentálva lenne, így viszont csak elhiszük.

További, az értekezés egészét illető megjegyzések:

1. Zavaró, hogy etimológiai hivatkozásként az értekezésben mindig a TESz. jelenik meg. Mintha legmodernebb etimológiai szótárunk, az EWUng. meg sem jelent volna.

2. Keveslem az egyéni véleménynyilvánítást, pedig egy doktori értekezésben ezeknek is helyük lenne, sőt leginkább ezekre lennének kíváncsiak – mi újat tesz hozzá közös tudásunkhoz az értekezés. Üdítő kivétel, amikor mégis ilyenrel találkozunk (122, 129).

3. A „tisztza kezűség” problémája (jobb híján nevezem így). A 8–9. oldalon a Küsmöd patak kapcsán megtudjuk, hogy költöztetett név, mely korábban Biharban, később Udvarhelyszékben is felbukkan. Az értekezésből úgy áll elénk, mintha e névköltöztetést a hivatkozott adatok alapján Rácz Anita kutatta volna ki. Gyanúra ad okot azonban, hogy ezt a következtetést már ismerjük (Benkő 1993. 54), a szerző ehhez semmit nem tesz hozzá, ugyanarra a három adatra hivatkozik, mint Benkő, anélkül, hogy Benkőt megemlítené (bár a bibliográfiában feltünteti az idézett Benkő-írást). Szintén hasonló eljárást találunk a 216. oldal tetején. Az egész bekezdés a FNESz. parafrazisa (néhol – nem jelölt – egyenes idézetként). Elég lett volna annyit odaírni hivatkozásként, hogy FNESz. Kiss Lajos korrekt, azt írja: „Némelyek ...”, majd megnevezi a más véleményen levőket. Rácz Anita ezt írja: „Néhányan ...” – majd szó szerint idézi a FNESz.-t, és egyet nevez meg a „néhányból”. Pedig e „néhányak” nem ugyanazt írták.

Az értekezés mindezen gyermekbetegségekkel együtt is alapos, körültekintő, gazdag anyagú, gyönyörűen szerkesztett, táblázataival, térképmellékleteivel igen informatív munka, melyet feltétlenül alkalmasnak tartok nyilvános vitára bocsátásra és ennek alapján a PhD cím megítélésére.

Piliscsaba, 2003. január 14.

HEGEDŰS ATTILA

VÁLASZ JUHÁSZ DEZSŐ ÉS HEGEDŰS ATTILA OPPONENSI VÉLEMÉNYÉRE

1. Az opponenseim véleményére, megjegyzéseire és kritikáira adott válaszat mindenekelőtt a köszönet szavaival kell kezdenem. Juhász Dezső és Hegedűs Attila igen alapos, gyakran részletekbe menő bírálata a disszertáció gyenge pontjaira hívta fel a figyelmemet. Megjegyzéseik nagyban hozzájárulnak ahhoz, hogy a majdan nyomtatásban is megjelenő munkában ne maradhassanak félreértésre alkalmat adó megfogalmazások, esetleges „melléfogások”. A mindkettejük bírálatában megjelenő pozitív értékelést, a dicsérő és elismerő szavakat nagyon köszönöm, a kritikái megjegyzéseket pedig minden részletében úgy értelmezem, hogy azok a kutatásban nálam jóval nagyobb tapasztalattal rendelkező szakértők segítő szándékának megnyilvánulásai, amelyekért feltétlenül hálás vagyok.